

*Tidskrift för
politisk filosofi*

Nº 1 2023 — årgång 27

Bokförlaget *Thales*

→ Hur bör vi känna inför klimatförändringarna? En analys av klimatkänslornas normativitet¹

Julia Mosquera & Kirsti M. Jylhä

1 Inledning

KLIMATFÖRÄNDRINGARNA HAR BLIVIT en av de mest emotionellt laddade frågorna någonsin. Det är vanligt med obehagskänslor som reaktion på klimatkrisen. Alltifrån milda och adaptiva former av emotionella reaktioner till mer patologiska tillstånd förekommer (Ojala et al. 2022). Men klimatförändringarna bekymrar inte alla. En del känner sig likgiltiga eller till och med tvivlar på att klimatförändringarna existerar, och kan även känna irritation över den emotionellt laddade debatten och andras emotionella uttryck.

Intressant att notera är att klimatrelaterade känslor nyligen har blivit föremål för en normativ granskning där frågor väckts om hur man själv eller andra borde känna inför klimatförändringarna. Vi kallar detta fenomen för en *normativisering* av klimatkänslor. Detta fenomen manifesteras på flera olika nivåer. På individuell nivå ställs människor inför genuina *affektiva dilemman* när det gäller klimatet. Kan jag glädjas över och njuta av de allt varmare sommarkdagarna, eller borde jag i stället känna oro med tanke på orsaken till uppvärmningen?

På interpersonell nivå har normativiseringen börjat visa sig i den offentliga sfären, vilket är ett tecken på att klimatkänslornas normativa status håller på att genomgå en förhandlingsprocess. Detta tar sig uttryck i en kritik mot andras känslor för att de inte stämmer överens med vissa normer för vad som är adekvat (t.ex. att man är »för rädd» eller »för lugn» inför klimathotet) eller i försök att framkalla eller provocera fram klimatrelaterade emotionella reaktioner hos andra

genom offentliga missnöjesyttringar. Vi kallar sådana processer för *klimataffektiva motsättningar*. Här uppstår ytterligare frågor om andras känslor inför klimatförändringarna. Ska klimatångest ses som en överreaktion och ett tecken på mental ohälsa och alarmism, eller som en önskad och/eller rationell reaktion på en kris? Finns det anledning att anse att vissa klimatkänslor är fel, inadekvata eller kontraproduktiva? Och om vissa känslor är mer adekvata än andra har vi då rätt att klandra eller tillrättavisa dem som inte uttrycker sådana känslor?

Syftet med denna artikel är att öka förståelsen för de normativa överväganden som rättfärdigar den roll som olika emotionella reaktioner på klimatförändringarna spelar, inklusive i vilken mån de är adekvata och användbara. Även om vissa känslor vid första anblicken kan te sig olämpliga (t.ex. att njuta av varmare sommar dagar) kan de ändå vara adekvata utifrån ett rationalitetsperspektiv. Motsatsen kan sägas gälla för andra känslor som kanske inte är särskilt lämpliga i termer av rationalitet men adekvata med tanke på människans psykologiska predispositioner eller välbefinnande, och nyttiga för att få till stånd klimatinsatser (t.ex. hopp inför klimathotet).

För detta ändamål kombinerar vi olika normativa synsätt inom filosofi och psykologi. Även om filosofin förfogar över förklaringsmodeller för att analysera olika känslors normativitet har dessa sällan tillämpats på specifika emotionella situationer, inklusive de klimatkänslomässiga. Och även om befintlig psykologisk forskning tillhandahåller välutvecklade taxonomier och metoder för mätning av klimatkänslor ignorerar denna forskning ofta de normativa aspekterna av sådana känslor, alternativt tar vissa normativa antaganden för givna. Med tanke på den roll som känslor har i vardagens sociala praxis är det ytterst viktigt med insikter om klimatemotionernas normativitet. Sådana insikter kan ge oss en bättre förståelse av den komplexitet som ligger bakom diskurser om klimatkänslor, och kan främja samhällstilliten såväl som de kollektiva insatser som krävs för att hantera klimatförändringarna.

Vi använder klimatförändringarna som ett övergripande begrepp som innefattar flera olika typer av fenomen. I detta begrepp ingår fysiska händelser som inte medför några värderande beskrivningar alls (t.ex. att jordens medeltemperatur stiger). Andra komponenter omfattar en värdering av klimatförändringarnas direkta betydelse för liv

på jorden (t.ex. klimatförändringarna som ett hot mot mänskligt liv) och av vad som görs för att hantera klimatförändringarna på systemnivå (t.ex. politiska beslut) eller på individnivå (t.ex. att sluta flyga). Ytterligare andra komponenter är framför allt utvärderande med avseende på klimatrelaterad praxis och beteenden (t.ex. den orättvisa fördelningen av klimatbördan). Dessa olika komponenter är olika till sin natur, och föranleder olika typer av affektiva reaktioner (t.ex. rädsla, oro, ilska) som mäts efter olika normativa principer.

2 Om den affektiva normativiteten i den offentliga klimatdebatten

KARTLÄGGNINGEN AV KÄNSLORNAS lämplighet förekommer inom olika sfärer i vardagslivet då vi ger eller efterfrågar skälen till att människor agerar emotionellt på egenskaper och objekt. Med detta syfte skapar och deltar vi i olika verksamheter som främjar en ömsesidig korrigering av människors emotionella reaktioner och en gemensam identifiering av nya värdeegenskaper hos olika emotionella objekt (Gallegos 2022).

Detta har blivit särskilt framträdande när det gäller klimatkänslor. Ett exempel är den oenighet som verkar råda i den offentliga sfären i fråga om vilka känslor som bör anses accepterade i samband med klimatförändringarna och relaterade emotionella attityder som kommer till uttryck som en del av denna oenighet, t.ex. kritiserande, skuldbeläggande och försök att framkalla vissa känslor. Här brukar det inte uttryckligen hänvisas till specifika normativa standarder. Dock utgår den från någon sorts grundläggande normer mot vilka människors klimatkänslor utvärderas.

De offentliga meningsutbytena mellan den svenska klimataktivistten Greta Thunberg och USA:s tidigare president Donald J. Trump och Rysslands president Vladimir Putin utgör paradigmatiska exempel på hur den normativa diskursen utspelas i den offentliga debatten. I sina mest välkända offentliga uttalanden ger Thunberg uttryck för sin frustration, ilska, rädsla och förkastandet av hopp. Vid sitt deltagande vid Världsekonomiskt forum i Davos 2019 uttryckte hon bl. a. följande:

Jag vill inte ha ert hopp. Jag vill inte att ni ska vara hoppfulla. Jag vill att ni ska få panik. Jag vill att ni ska känna den rädsla som jag känner varje dag, och sen vill jag att ni ska agera. Jag vill att ni agerar så som ni skulle agera vid en kris. Jag vill att ni ska agera som om vårt hus brinner. För det gör det.

Thunbergs uttalanden har bemötts av såväl Trump som Putin. Som en reaktion på hennes emotionella tal skrev Trump följande på Twitter: »Hon verkar vara en väldigt glad ung tjej som ser fram emot en ljus och underbar framtid. Så trevligt att se!«. Och efter att Thunberg utsetts till Årets person 2019 av Time Magazine twittrade Trump återigen: »Så löjligt. Greta måste jobba på att hantera sin ilska, sen gå och se en gammal hederlig film med en kompis! Chilla Greta, chilla!«

Putin kom med liknande kritik mot Thunbergs kampanj 2019 vid ett energiforum i Moskva där han först uttryckte till synes välvilliga avsikter:

Ni vet, ungdomar, tonåringar, uppmärksammar dagens akuta problem, till exempel miljöproblemen, och det är rätt, det är väldigt bra. De måste definitivt stödjas. Men när någon använder barn och tonåringar för sin egen nytta är det bara förkastligt [...] Jag är säker på att Greta [Thunberg] är en trevlig flicka och väldigt uppriktig. Men vuxna måste göra allt för att inte försätta tonåringar och barn i extrema situationer; de måste skydda dem mot extrema känslor som kan förstöra en personlighet [...] Ingen förklarade för Greta att den moderna världen är komplicerad och komplex, den förändras snabbt. Människor i Afrika och i många asiatiska länder vill vara lika rika som människor i Sverige. Hur kan det göras möjligt? Genom att få dem att använda solenergi, som det finns gott om i Afrika? Har någon förklarat vad detta kostar?

Meningsutbyten som dessa har särskild relevans här med tanke på den framträdande roll som var och en av dessa tre aktörer har i klimatkontext. Thunberg är en mycket inflytelserik klimataktivist som visat sig kunna mobilisera en betydande del av de unga. Trump och Putin är politiska ledare i två länder med höga utsläpp och vars politiska medverkan är avgörande för en effektiv klimatpolitik. Dessutom har betydande segment av befolkningen förtroende för dem, såväl socialt

som politiskt. Offentliga uttalanden som de som återges ovan har således förmåga att dra till sig uppmärksamhet från väljare och anhängare som kan tolka dem som uttryck för sanningen om vad som utgör korrekta emotionella reaktioner på klimatförändringarna.

Det finns intressanta likheter mellan de retoriska elementen i Trumps och Putins uttalanden. Båda kritiserade Thunbergs ordval, ignorerade hennes budskap och antydde att hennes rädsla var obefogad. Putin avfärdade Thunbergs oro och underkände hennes auktoritet genom att hävda att hon manipulerats av andra, mer kapabla personer.

En tolkning är att syftet med dessa kommentarer är att flytta fokus bort från anledningen till Thunbergs emotionella attityd – d.v.s. den politiska passiviteten inför de förödande konsekvenser som klimatförändringarna kan komma att få – och över till den emotionella komponenten i hennes reaktion. Ett sådant drag kan ses som ett »tonpolisiärt» felslut (*tone policing fallacy*), ett *ad hominem* argumentationsfel där tonen i det sagda används för att ifrågasätta giltigheten hos ett budskap och ibland även hos en debatttagare.

En sådan avledning bort från budskapets innehåll kombineras ibland med en syn på emotionalitet som ett bevis på subjektets mentala hälsa, ofta felaktigt. Detta är särskilt tydligt när det är kvinnor som ger uttryck för känslor. Att rationalitet av tradition har setts som bättre (och något stereotypiskt manligt) och känslor och emotionella uttryck som sämre (och något stereotypiskt kvinnligt) (Damasio 2005; Plant et al. 2000) kan påverka människors uppfattning om vad som är lämpligt. Kanske kan detta delvis förklara varför det har varit möjligt att utmåla klimatångest som hysteri, och en icke emotionell inställning som en rationell och objektiv reaktion uppbackad av en hälsosam skepticisism (Pettersson et al. 2022; Toivonen 2022).

När det gäller Putins och Trumps kommentarer kan deras retorik även analyseras utifrån ett maktkamps- och hierarkiperspektiv. Putins kommentarer återspeglar samhällets uppfattningar om barn och kvinnor som sårbara och oskyldiga och, i förlängningen, som några som bör beskyddas av vuxna respektive män. Sådana åsikter skulle kunna tolkas som uttryck för en form av sexism som är till synes välsinnad, d.v.s. välvillig sexism (engelska: *benevolent sexism*) som tillåter en positiv eller till och med beundrande syn på kvinnor men inte att de har något inflytande i samhället (Glick & Fiske 2001). Det finns även pa-

ternalistiska attityder som tar sig uttryck i en tendens att ignorera de ungas oro och krav och se dem som okunniga barn som inte hör hemma i demonstrationer utan i skolan (Bergmann & Ossewaarde 2020). Att framställa Thunberg som vilseledd och emotionellt styrd kan vara ett retoriskt drag, men det kan även vara ett uttryck för hur vissa uppfattar henne enbart utifrån hennes ålder och kön. Följaktligen kunde hennes budskap och känslor avfärdas oavsett deras innehåll och karaktär.

Tydligt är att vi inte är oberörda inför våra eller andras emotionella reaktioner på klimatet samt att vi stöder oss på olika typer av normer för att avgöra hur adekvata dessa känslor är. Så vitt vi vet har det inte bedrivits någon filosofisk eller psykologisk forskning om normativa kriterier för bedömning av klimatkänslor. En översikt över dessa kriterier presenteras här nedan.

3 Filosofisk normativitet och klimatkänslor

INOM FILOSOFIN ÄR det allmänt vedertaget att känslor kan vara mer eller mindre lämpliga. De kriterier som avgör graden av lämplighet varierar beroende på vilken syn man har på känslornas natur. En paradigmatisksyn är att känslor är evaluerande representationer av formella objekt som har värdeladdade egenskaper (D'Arms & Jacobson 2000; Greenspan 1988; Roberts 1988; Solomon 1976). Enligt detta synsätt är känslor analoga med uppfattningar och kan därmed fastställas i termer av kognitiv rationalitet. Häri ingår känslornas »fittingness» (huruvida de är passande, d.v.s. har förmåga att representera de egenskaper som exemplifieras av de objekt mot vilka de riktas), samt deras berättigande och koherens (deras kapacitet att relatera till andra evidenssensitiva värderande processer).

Enligt dessa kriterier är en känsla rationell i betydelsen »lämplig» eller »passande» om det råder en representationell överensstämmelse mellan känslan och det objekt mot vilken känslan riktas. Rädsla, t. ex., är en passande emotion när den riktas mot objekt som är reellt farliga, eftersom rädsla är en representation av fara.

Ett viktigt påpekande här är att huruvida en känsla är »fitting» (passande eller lämplig) inte ska ses som en moralisk värdering av känslan. Precis som uppfattningar kan vara sanna när deras represen-

tationella innehåll överensstämmer med världen och objekten i den, kan känslor också vara passande när de på ett adekvat sätt överensstämmer med de egenskaper som föremålen för dem exemplifierar. Frågan om korrekthet skiljer sig således från frågan om huruvida en känsla är moraliskt sett tillåten eller »det man bör känna» allt taget i beaktande. Stötande, omoraliska skämt ges ofta som exempel på sådant som det kan vara lämpligt att känna sig road av trots att de är omoraliska till sin natur (Jacobson 1997). Tanken är att skämt kan bedömas utifrån olika grunder, och även om dessa skämt är stötande utgör detta inte ett relevant skäl till att ett skämt ska ses som misslyckat när det gäller att roa; att göra en annan bedömning vore att åberopa »fel sorts skäl» (McDowell 1987; 1988). Rätt sorts skäl till att någon ska ha en viss inställning är skäl som har att göra med objektets specifika egenskaper – skälen till att man roas av ett skämt har t. ex. att göra med hur pass roligt skämtet är.²

Det är ofta med hänvisning till »fittingness» som vi kritiserar varandras känslor (t. ex. »var inte ledsen – det var ju inte så farligt») och det åberopas ofta när vi reflekterar över hur vi själva borde känna. Förespråkarna för lämplighetskriteriet lyfter fram hur användbart det är jämfört med alternativa normativa kriterier. D'Arms och Jacobson (2000) påpekar att prudentiella skäl, i synnerhet för att förklara rädsla eller oro, ofta är kontraproduktiva, och att moraliska överväganden kan skapa skuldkänslor utan att känslan av kränkthet mildras. Undvikandet av skuldkänslor och bidraget till produktiva handlingar är komponenter som gör »fittingness» till ett särskilt intressant normativt verktyg för att analysera klimatkänslor.

Som exempel kan nämnas att människor har börjat känna sig genuint klivna mellan att njuta av ett soligt och varmt väder och de känslor av skuld eller obehag som insikten om orsakssambandet mellan klimatförändringarna och varmare dagar ger.³ Det här är ett exempel på vad vi kallar *affektiva klimaddilemman*, den typ av affektiva dilemman som uppstår som en konflikt mellan olika känslor som klimatförändringarna och andra relaterade fenomen väcker.

Ett affektivt dilemma innebär att man ställs inför en konflikt mellan två eller fler oförenliga emotionella reaktioner på ett objekt eller fenomen där det inte finns någon självklar lösning på hur man generellt sett borde känna och där den generellt sett mest lämpliga attity-

den kanske är ambivalens. Affektiva dilemman är normativa såtillvida att de förutsätter förekomsten och en jämförelse av olika skäl som motiverar de olika affektiva reaktioner som en individ ställs inför. När det gäller t. ex. de allt varmare somrarna finns det skäl att känna både ångest och glädje eftersom de beror på klimatförändringarna samtidigt som det är skönt med varmare väder – en åsikt som det har visat sig att många delar (Pew Research Center 2009).

Att inte känna ångest inför allt varmare somrar skulle kunna sägas vara ett slags motsats till dygd. Det kan vara så att det finns starkare skäl för att känna dessa känslor och att de därför överträffar skälen att känna glädje. Att inte känna ångest skulle därmed framstå som ett tecken på någon sorts svarslöshet när det gäller orsaken till de varmare somrarna. Om det är så skulle detta kunna vara en lösning på det affektiva dilemma som vi presenterat ovan.

En fråga kvarstår dock: vilka objekt är det som våra affektiva attityder riktas mot? Känslor beskrivs ibland som affektiva reaktioner som riktas mot »enkla» objekt (t. ex. varmare temperaturer) eller grupper av objekt med olika metafysiska och kausala egenskaper (t. ex. klimatförändringar). Det är viktigt att känslornas olika objekt individualiseras. I litteraturen om klimatkänslor görs det sällan någon systematisk åtskillnad mellan de olika objekten för sådana känslor. Detta gör det svårare att förstå den roll som klimatkänslorna har och även att bedöma och jämföra dem.

Det är rimligt att förvänta sig att flesta av oss anser att »orsakade av klimatförändringarna» är en egenskap hos varmare somrar. Rädsla kan därför vara en adekvat reaktion på denna aspekt av varmare somrar. Sådana skäl ter sig dock irrelevanta när varmare somrar ska bedömas utifrån en njutbarhetsaspekt. Vid en sådan bedömning utgör den värme som varmare somrar ger det relevanta objektet för känslorna gentemot vilket det skulle vara lämpligt att känna njutning eller glädje. Att inte göra den bedömningen skulle vara att utgå ifrån »fel sorts skäl», såsom det beskrivits ovan.

Hopp är ett annat fall där ett klargörande av känslans objekt kan göra det lättare att förstå om den är adekvat. Klimathopp är något som diskuteras bland psykologer som studerar klimatkänslor, och några har pekat på hur viktig denna känsla är för att människor ska kunna hantera klimatförändringarna (Geiger et al. 2021; Ojala 2012b). Man

kan fråga sig hur lämplig känslan hopp är med avseende på kriteriet som presenterats ovan. Enligt detta kriterium kan känslor vara korrekta eller inkorrekta beroende på hur väl de representerar egenskaperna hos det objekt mot vilket de riktas. I begreppets »snävare» betydelse innebär hopp både tillförsikt och övertygelse om att ett visst utfall ska kunna inträffa (mer likt »optimism», se t.ex. Ojala 2012b), d.v.s. hopp som ett mentalt tillstånd i stil med »jag hyser hopp om att vi kommer att lösa klimatkrisen», vilket kan ses som opassande med tanke på att sannolikheten för att vi lyckas lösa klimatkrisen i tid är låg. Hopp blir lämpligare om det förstås som ett allmänt emotionellt tillstånd av typen »jag är hoppfull när det gäller en lösning på klimatkrisen trots den låga sannolikheten för detta». Liknande tankegångar ligger bakom sådana nyligen framlagda förslag som »hoppfull pessimism», där man avfärdar »falska hopp» och »pseudo-optimism» utan att hemfalla åt total »förtvivlan», hopplöshet eller fatalism som leder till att man »ger upp» (van der Lugt 2021).

Ett annat välbekant kriterium för att bedöma känslors kognitiv rationalitet är *berättigande*.⁴ Rationalitet förutsätter att man reagerar utifrån uppenbara skäl, d.v.s. en attityd är berättigad när den utgör en reaktion utifrån uppenbara lämplighetsrelaterade skäl. Den distinktion som görs här är mellan en rationell bedömning (»berättigad») och en bedömning som gäller objektiv normativitet (»fittingness»). Om fara gör rädsla till en lämplig emotion då är rädsla berättigat för en agent som står inför en uppenbar fara.

Vad innebär idén om berättigande för hur vi känner inför varmare somrar? Rädsla kan vara berättigat om objektet för rädslan – den exceptionella värmen – ger några antydningar om bevis för att fara föreligger. Det är rimligt att tänka att flesta människor är medvetna om att temperaturökningarna orsakas av klimatförändringarna och att klimatförändringarna utgör en fara för liv på jorden. Men även om de varmare sommartemperaturer som vi nu upplever är exceptionella är de fortfarande tolerabla för de flesta. Undersökningar visar dessutom att människor föredrar varmare temperaturer: cirka 60 % av amerikanerna föredrar att bo i ett varmare klimat, och endast 29 % i ett kallare (Pew Research Center 2009). Att människor således föredrar varmare väder, i kombination med att de utsätts för varmare om än inte outhärdligt varma temperaturer, skulle kunna göra att de inte in-

ser att de befinner sig i fara, vilket skulle innebära att rädsla inte är en berättigad emotion och därmed inte heller någon rationell reaktion.

Vid bedömningen av känslor har överväganden om »fittingness» traditionellt sett överskuggats av överväganden om eftertänksamhet och egenintresse. Att kräva att individen utifrån ett egenintresse håller inne med sin ilska mot en orättvisa (t.ex. för att ilska är kontraproduktivt när människor ska övertygas om hur akut klimatläget är), trots att denna ilska är adekvat, utgör inte en isolerad företeelse. Enligt Amia Srinivasan (2018) hör sådana krav hemma inom den långa filosofiska och politiska forskningstraditionen om affektiv orättvisa. Affektiv orättvisa är en sekundär orättvisa som parasiterar på en primär, konventionell typ av orättvisa. Det orätta i en affektiv orättvisa ligger i att människor, utan egen förskyllan, tvingas in i ett konfliktfyllt val mellan självbevarelse och rättfärdig ilska (Srinivasan 2018: 137). Adekvat ilska, menar Srinivasan, har ett värde i sig (en negativ attityd riktad mot något dåligt) vilket gör att bevisbördan hamnar hos dem som i likhet med Trump kräver att ilska individer ska avstå från sin adekvata ilska: de måste förklara varför eftertänksamhet måste väga tyngre än en adekvat ilska i de fall där en individs ilska bedöms som kontraproduktiv men samtidigt adekvat (Srinivasan 2018). Om det saknas en förklaring till varför eftertänksamhet värderas högre än adekvat ilska kan vi, menar Srinivasan, misstänka att det kontraproduktivtetsargument som anförs mot den adekvata ilskan döljer ett försök att kontrollera vissa socialt exkluderade grupper, traditionellt slavar och kvinnor (Srinivasan 2018).

4 Psykologisk normativitet och klimatkänslor

KLIMATKÄNSLORNAS PSYKOLOGI BYGGER på forskning som har fokuserat på att identifiera känslor, utarbeta taxonomier och beskriva korrelationer med andra variabler. Inom samhällsvetenskapen finns en någorlunda god förståelse av vissa klimatkänslor (främst ångest och hopp) på en beskrivande nivå samt hur de bidrar till vissa utfall, t.ex. klimatåtgärder eller motivation. Klimatförändringarna väcker många olika känslor hos människor, och medvetenheten om klimatkänslor ökar (Hyry 2021; Ojala et al. 2022; Pihkala et al. 2022).

Inom psykologisk forskning ses känslor vanligtvis som »avskilda

automatiska reaktioner på universellt delade kultur- och individspecifika händelser» (Ekman & Cordaro 2011). Känslor uppstår som en reaktion på verkliga eller uppfattade stimuli som har relevans för oss, och de informerar oss om hur vi ska tänka och bete oss i olika situationer (Damasio 2005). Vissa känslor, t. ex. rädsla och glädje, ses allmänt som basala och adaptiva och har betydelse för överlevnaden (Ekman & Cordaro 2011). De är därmed förprogrammerade och oberoende av viljan och följs av en motsvarande fysisk reaktion, men de kan modifieras genom socialisering och medvetna ansträngningar. Andra känslor är inte lika distinkta, utan består av flera olika psykologiska och fysiska processer som pågår samtidigt. Ångest utgör ett paradigmiskt exempel och ska förstås som en kombination av affekt (t. ex. rädsla), kognition (t. ex. orostankar) och fysiska förändringar (t. ex. ökad puls).

Yttranden om känslornas normativitet är ofta implicita inom psykologin, men vi har identifierat två typer av normativa antaganden. När det gäller den första typen anses emotionella tillstånd som sådana vara på något sätt inadekvata. Emotionella tillstånd kan vara avvikande statistiskt sett eller i förhållande till individens tidigare emotionella mönster, och de kan vara olämpliga eller irrationella på samma sätt som filosofer har resonerat. Som ett exempel, människor kan reagera på negativa händelser på till synes irrationella sätt, t. ex. med oproportionerligt grubblande eller ogrundat hopp (men se t. ex. Nolen-Hoeksema et al. 2008; Snyder et al. 2002 för mer ingående diskussioner). Dessa kriterier är särskilt användbara inom klinisk psykologi (American Psychiatric Association 2013).⁵ Den andra typen av normativa antaganden har att göra med känslornas konsekvenser, t. ex. om de ger upphov till personligt lidande eller beteenden som är skadliga för andra människor eller för samhället. I sådana fall brukar ansträngningar göras för att förändra eller hantera känslan med hjälp av medicinering, terapi eller någon form av förstärkning.

Det är viktigt att påpeka att det finns aspekter av känslor som inte alltid är meningsfulla att diskutera i termer av normativitet. Om känslor är automatiska reaktioner kan människor inte kontrollera dem fullt ut eller direkt. Det finns även individuella skillnader när det gäller benägenhet att reagera på stimuli. Vissa är t. ex. mer än andra styrda av moraliska uppfattningar och de skam- och stolthetskänslor som hänger samman med dem, och vissa tenderar att reagera på en kris

genom att agera, medan andra ägnar sig åt grubblerier. Kontextuella faktorer spelar också in. Exempelvis utgör klimatförändringarna en komplex kedja av händelser orsakade av flera olika praxis världen över och är präglade av en viss grad av osäkerhet och kan därmed ge upphov till känslor som skiljer sig från känslor skapade av mindre komplexa kriser. Vissa normativa bedömningar av känslor kan således vara såväl fruktlösa som obefogade inom psykologisk forskning.

När det gäller känslor som uppstår som en reaktion på hotet från klimatförändringarna brukar man ofta använda sig av vissa psykologiska kriterier. Av dessa känslor fokuserar vi på ångest och hopp. Klimatångesten i samhället har exempelvis diskuterats i patologiska termer där man talar om »massneuroser» eller »hysteriska emotionsutbrott» (Pettersson et al. 2022; Verplanken & Roy 2013). Även om detta skulle kunna vara en medveten mekanism för att undvika objektet för klimatångesten, ser vissa klimatångest som ett tecken på mental ohälsa eller som en känsla som människor bör skyddas från (Pihkala et al. 2020). Detta diskuterades ovan angående Putins reaktion på Thunberg.

I forskningen pekas dock sådana uppfattningar ut som alltför för enkla. Av européerna anser 93 % att klimatförändringarna utgör ett allvarligt problem, och regeringarnas reaktioner ses ofta som inadekvata (Europeiska kommissionen 2021; Hickman et al. 2021). Detta skulle kunna tyda på att klimatrelaterad ångest är en rationell reaktion på klimatförändringarna. Bloodhart med kollegor (2019) har också funnit att budskap som framförs i en anda av negativa känslor stämde bättre överens med deltagarnas känslor om klimatförändringarna och förmedlade intrycket av en rationell, stark och omtänksam talare. Forskare har även allt starkare kommit att betona att ångest kan innefatta en mängd olika emotionella processer, alltifrån lindriga och sporadiska tillstånd till mer allvarliga och kroniska (Sangervo et al. 2022). Beroende på hur den tar sig uttryck kan ångest således antingen ses som en rationell och potentiellt adaptiv reaktion på en verklig kris, eller som ett hot mot klimatåtgärder och mental hälsa (Clayton & Karazsia 2020; Ojala et al. 2022; Pihkala et al. 2022; Wullenkord et al. 2021).

Olika copingstrategier har också betydelse. Även om individer behöver kunna fortsätta leva sina liv under svåra omständigheter är det

ändå inte omedelbart självklart att hopp är en fullt adekvat emotionell reaktion på klimathotet. Utifrån ett psykologiskt konsekventialistisk perspektiv är problemet att klimathopp kan utgöra ett hinder för att förstå hur allvarig krisen är och kan försvaga motivationen för att stödja samhällsförändringar och engagera sig i kollektivt handlande (Hornsey & Fielding 2016). Andra forskare menar att hopp kan vara en adekvat reaktion på klimatförändringarna (se t.ex. Ojala 2012b). Enligt en sådan förklaringsmodell kan människor känna hopp även i mycket allvarliga och desperata omständigheter – eller kanske just *på grund av* att de upplever att situationen är allvarlig. Utan någon risk för problem i framtiden skulle det inte heller finnas någon anledning att känna hopp. Så även om hopp på ett sätt kunde ses som något irrationellt eller olämpligt kan det samtidigt på ett annat sätt ses som en adekvat reaktion, eftersom det kan ge motivation till att försöka förbättra situationen och mildra allvaret i klimatförändring (Geiger et al. 2021). Detta ligger i linje med forskning som visar att när människor är mer hoppfulla inför framtiden är de också mer benägna att göra uppoffringar för kommande generationer (Fairbrother et al. 2021).

Ojala har också visat att engagemang i klimatfrågan är vanligare när man känner såväl oro som »konstruktivt hopp», som innebär att man erkänner problemet, men också kan byta perspektiv och t.ex. ha tillit till vår kollektiva förmåga och vilja att hantera problemet (Ojala 2012a). Det är alltså fruktbart att inte bara fokusera på känslorna utan även bedöma lämpligheten av copingsstrategier som används för att hantera dem (Ojala 2022). Om negativa känslor hanteras genom att tona ned hotaspekten, och därmed bana väg för hopp baserat på förnekelse, kan det leda till ett minskat engagemang, och det verkar inte heller främja välbefinnandet (Marlon et al. 2019; Ojala 2013). Ett konstruktivt hopp skulle därmed utgöra en adekvat klimatemotion i enlighet med ett konsekventialistisk och rationalitetsbaserat kriterier, åtminstone om samhället och makthavarna verkar för att mildra klimatteffekterna.

Våra emotionella reaktioner kan även ses som riktade mot vårt individuella och kollektiva bidrag till klimatförändringarna. Exempel på detta är trenden med skambeläggning som på senare tid fått uppmärksamhet i Sverige, t.ex. så kallad flygskam (Wolrath Söderberg & Wormbs 2019). En del menar att obehag kan vara ett bra första steg i

en process för ökat klimatmedvetande. Skuld och skam är moraliska känslor, och även om de är smärtsamma gör förmågan att känna dem (på »hälsosamma» nivåer) att vissa maladaptiva beteenden hämmas. Men ska vi försöka få människor att känna skuld och skam när de bidrar till aktiviteter med höga utsläpp?

Även om skuld och skam ofta används som synonymer är de olika företeelser (Tangney et al. 2007). Skam är en känsla som riktas mot hela »jaget» och skapar en upplevelse av värdelöshet som kan ge upphov till icke-konstruktiva reaktioner, som t.ex. undvikande, beskyllning och antagonism (Tangney et al. 1992). Det finns inga entydiga bevis för att skam skulle framkalla ett miljöfrämjande beteende. Intervjuer med svenskar som slutat flyga visade att deras beslut inte baserades på skam, utan snarare på ökade kunskaper och insikter om klimatkrisen (Wolrath Söderberg & Wormbs 2019). Skuld, å andra sidan, har sitt ursprung i insikten att man har gjort något fel, och skuld har visat sig påverka motivationen för ett miljöfrämjande beteende (Shipley & van Riper 2022). Detta pekar mot en viktig psykologisk aspekt: människor vill generellt sett göra »det rätta» och när de gör det kan de känna vad som ibland kallas en »varm glöd». I linje med detta tenderar människor må bra när de agerar på klimatförändringarna, och förväntan av detta välbefinnande kan motivera ett klimativänligt beteende (Jia & van der Linden 2020).

Våra kollektiva och politiska misslyckanden att reagera tillräckligt på klimathotet utgör också ett objekt för emotionella reaktioner. Relaterad till detta kan en ojämlig fördelning av risker och fördelar av klimatförändringar skapa olika känslor. Klimatförändringarna orsakas främst av rika länder och individer, och de som riskerar att drabbas av de allvarligaste konsekvenserna får sällan sin röst hörd (Schlosberg 2013). Dessa aspekter kan ge upphov till en mängd olika känslor, t.ex. ilska.

När människor ställs inför eller upptäcker en orättvisa kan det framkalla ilska, en i högsta grad aktiverande känsla som kan vara en förutsättning för att orättvisan ska kunna korrigeras (se t.ex. Stanley et al. 2021). Som meningsutbytet i avsnitt 2 visar riktas Thunbergs ilska mot att insatserna för att hejda klimatförändringarna ständigt skjuts upp. Thunbergs vädjan om ökad medvetenhet om hotet och orättvisorna bakom klimatförändringarna liknar den arga politiska retorik

som använts av sådana historiska gestalter som Baldwin, Malcolm X, Catherine MacKinnon och Angela Davis (Srinivasan 2018). Otillräckliga reaktioner från samhällets sida har gjort att vissa (särskilt de yngre) känner sig maktlösa, frustrerade och till och med svikna (Hickman et al. 2021). För att vi fullt ut ska förstå de olika skälen till att man känner sig hotad bör vi vara medvetna om att en del kan uppleva att de lider större skada av lösningarna på klimatförändringarna än av klimatförändringarna i sig. Thunbergs uttalanden kan därför av vissa upplevas som ett hot. I takt med att klimatförändringarna intensifieras kommer troligen nya emotionella motsättningar och reaktioner att uppstå. Dessa överlåter vi på framtida forskning att undersöka.

5 Slutsatser

I DENNA TEXT har vi presenterat verktyg för att kunna förstå klimatkänslorna bättre. Vi har visat att olika normativa kriterier för en bedömning av dessa känslor kan ge olika svar på frågan om vad som är adekvat att känna inför klimatförändringarna, delvis beroende på hur objektet för känslan individualiseras. Vår uppfattning är att dessa normativa kriterier kan tillhandhålla *pro tanto*-skäl (partiella skäl) för, men inte definitiva (allt-taget-i-beaktande) bedömningar av, klimatkänslornas lämplighet. Dessa kriteriers betydelse kommer bland annat att bestämmas av de sociala normer som gäller i olika kontexter, skillnader mellan individer, och vilka andra känslor som man har samtidigt. På samma sätt som människor väljer att engagera sig i den form av klimatåtgärder som passar dem bäst kan vissa emotionella tillstånd passa bättre för vissa människor än för andra. Dessutom kanske vi på befolkningsnivå inte har behov av eller vill att alla överallt känner sig lika hoppfulla eller lika arga.

Emotionella motsättningar och de eventuella sanktioner som de kan ge upphov till kan potentiellt få konsekvenser på individuell och samhällelig nivå. En negativ självbild till följd av att man upplever att ens känslor är inadekvata kan potentiellt sänka såväl motivationen att agera som självkänslan. Emotionella motsättningar, fördömanden och eventuella sanktioner (i form av offentlig uthängning, skvaller, utfrysning etc.) kan potentiellt försämra vår redan sköra tillit till att andras motivation att agera är adekvat. Detta vore problematiskt med tanke

på den roll som tilliten har för samarbetet och det kollektiva agerandet. Vi menar att det är möjligt att mildra några av dessa konsekvenser om vi kan få grepp om den komplexitet som präglar klimatkänslorna och det normativa rättfärdigandet av dem. →

Julia Mosquera är fil.dr i filosofi och verksam som forskare vid Institutet för framtidsstudier på projektet Att värdera framtida liv. Kirsti M. Jylhä är fil.dr i psykologi och verksam som forskare vid Institutet för framtidsstudier på projektet Att undersöka och övervinna de psykologiska hindren för klimatåtgärder.

Noter

1. Vi riktar ett tack till Krister Bykvist, Tim Campbell, Göran Duus-Otterström, Maria Ojala, och Olle Torpman för deras värdefulla synpunkter i samband med en tidigare version av denna text. Detta är en översatt och redigerad version av en artikel publicerad i *International Journal of Philosophical Studies* den 8 november 2022, tillgänglig online: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09672559.2022.2125150>.
2. Utmaningen här är att förklara detta evaluativa förhållande utan att hamna i ett cirkelresonemang. Se Bykvist (2009) för en utförlig diskussion.
3. Se t. ex. *Får vi njuta eller ska vi skämmas?* (Göteborgs-Posten: 2019) och *Hur länge kallar vi hettan för »fint väder»?* (Svenska Dagbladet, 2020).
4. Se D'Arms och Jacobson (2000) för den ursprungliga distinktionen mellan »fittingness» och berättigande.
5. Vissa typer av mentala sjukdomstillstånd, t. ex. depression eller andra förstämningssyndrom, innebär att en individs emotionella mönster intensifieras eller reduceras. Psykotiska episoder och andra typer av förändrat medvetandetillstånd kan ge upphov till känslor som inte stämmer överens med yttrevärlden. En personlighetsstörning kan även innefatta emotionella mönster som avviker från samhällets normativa förväntningar, något som är fallet vid de minskade samvetsförebråelser och empati som kan ses vid antisocial personlighetsstörning.

Referenser

- American Psychiatric Association (2013) *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5:e upplagan: DSM-5).
- BERGMANN, Z. & OSSEWAARDE, R. (2020) »Youth Climate Activists Meet Environmental Governance: Ageist Depictions of the FFF Movement and Greta Thunberg in German Newspaper Coverage», *Journal of Multicultural Discourses*, 15 (3), ss. 267–290. <https://doi.org/10.1080/17447143.2020.1745211>.
- BLOODHART, B., SWIM, J. & DICICCO, E. (2019) »»Be worried, be VERY worried:» Preferences for and impacts of Negative Emotional Climate Change Ccommunication», *Frontiers in Communication*, 3: 63. <https://doi.org/10.3389/fcomm.2018.00063>.
- BYKVIST, K. (2009) »No Good Fit: Why the Fitting Attitude Analysis of Value Fails», *Mind*, 118 (469), ss. 1–30. <https://doi.org/10.1093/mind/fzn151>.
- CLAYTON, S. D. & KARAZSIA, B. T. (2020) »Development and Validation of a Measure of Climate Change Anxiety», *Journal of Environmental Psychology*, 69, artikel 101434. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101434>.
- DAMASIO, A. (2005) *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, Penguin.
- D'ARMS, J. & JACOBSON, D. (2000) »The Moralistic Fallacy: On the »Appropriateness» of Emotions», *Philosophy and Phenomenological Research*, LXI (1), ss. 65–90. <https://doi.org/10.2307/2653403>.
- EKMAN, P. & CORDARO, D. (2011) »What is Meant by Calling Emotions Basic?», *Emotion Review*, 3(4), ss. 364–370. <https://doi.org/10.1177/1754073911410740>.
- Europeiska kommissionen (2021) *Climate Change – Special Eurobarometer 513*, rapport 2021. <https://doi.org/10.2834/437>.
- GALLEGOS, F. (2021) »Affective Injustice and Fundamental Affective Goods», *Journal of Social Philosophy*, 53, ss. 185–201. <https://doi.org/10.1111/josp.12428>.
- GEIGER, N., SWIM, J. K., GASPER, K., FRASER, J. & FLINNER, K. (2021) »How Do I Feel When I Think about Taking Action? Hope and Boredom, Not Anxiety and Helplessness, Predict Intentions to Take Climate Action», *Journal of Environmental Psychology*, 76, artikel 101649. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101649>.
- GLICK, P. & FISKE, S. T. (2001) »An Ambivalent Alliance: Hostile and Benevolent Sexism as Complementary Justifications for Gender

- Inequality», *American Psychologist*, 56 (2), ss. 109–118. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.2.109>.
- GREENSPAN, P. (1998) *Emotions and Reason: An Inquiry into Emotional Justification*, Routledge & Kegan Paul. <https://doi.org/10.2307/2956411>.
- Göteborgs-Posten (2019) »Får vi njuta eller ska vi skämmas?», skriven av Thomas Sterner, <https://www.gp.se/ledare/f%C3%A5r-vi-njuta-eller-ska-vi-sk%C3%A4mmas-1.16775813>
- FAIRBROTHER, M., ARRHENIUS, G., BYKQVIST, K. & CAMPBELL, T. (2021) »Governing for Future Generations: How Political Trust Shapes Attitudes Towards Climate and Debt Policies», *Frontiers in Political Science*, 3, artikel 656053. <https://doi.org/10.3389/fpos.2021.656053>.
- HICKMAN, C., MARKS, E., PIHKALA, P., CLAYTON, S. D., LEWANDOWSKI, R. E., MAYALL, E. E., WRAY, B., MELLOR, C. & VAN SUSTEREN, L. (2021) »Climate Anxiety in Children and Young People and Their Beliefs about Government Responses to Climate Change: A Global Survey», *The Lancet Planetary Health*, 5 (12), ss. 863–873. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(21\)00278-3](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(21)00278-3).
- HORNSEY, M. J. & FIELDING, K. S. (2016) »A Cautionary Note about Messages of Hope: Focusing on Progress in Reducing Carbon Emissions Weakens Mitigation Motivation», *Global Environmental Change*, 39, ss. 26–34. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2016.04.003>.
- HYRY, J. (2021) *Climate Emotions: A National Survey of the Emotions Evoked by Climate Change and their Impacts on Sustainable Lifestyles. Summary of Key Findings*. Hämtad 10 april 2022 från <https://media.sitra.fi/2019/11/29131052/sitraclimate-emotions-report-2019.pdf>.
- JACOBSON, D. (1997) »In Praise of Immoral Art», *Philosophical Topics*, 25 (1), ss. 155–199. <https://doi.org/10.5840/philtopics199725123>.
- JIA, L., & VAN DER LINDEN, S. (2020) »Green But Not Altruistic Warm-Glow Predicts Conservation Behavior», *Conservation Science and Practice*, 2 (7): e211. <https://doi.org/10.1111/csp2.211>
- MCDOWELL, J. (1987) *Projection and Truth in Ethics*, The Lindley Lecture, University of Kansas, 21 oktober 1987.
- MCDOWELL, J. (1998) *Mind, Value, and Reality*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- NOLEN-HOEKSEMA, S., WISCO, B. E. & LYUBOMIRSKY, S. (2008) »Rethinking Rumination», *Perspectives on Psychological Science*, 3 (5), ss. 400–424. <https://doi.org/10.1111/j.1745-6924.2008.00088.x>.
- OJALA, M. (2012a) Regulating Worry, Promoting Hope: How Do Children, Adolescents, and Young Adults Cope with Climate Change?», *International Journal of Environmental and Science Education*, 7 (4), ss. 537–561.
- OJALA, M. (2012b) »Hope and Climate Change: The Importance of Hope

- for Environmental Engagement Among Young People», *Environmental Education Research*, 18 (5), ss. 625–642. <https://doi.org/10.1080/13504622.2011.637157>.
- OJALA, M. (2013) »Coping with Climate Change Among Adolescents: Implications for Subjective Well-Being and Environmental Engagement», *Sustainability*, 5 (5), ss. 2191–2209. <https://doi.org/10.3390/su5052191>.
- OJALA, M., CUNSOLO, A., OGUNBODE, C. A. & MIDDLETON, J. (2022) »Anxiety, Worry, and Grief in a Time of Environmental and Climate Crisis: A Narrative Review», *Annual Review of Environment and Resources*, 46, ss. 35–58. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-012220-022716>.
- PETTERSSON, K., MARTIKAINEN, J., HAKOKÖNGÄS, E. & SAKKI, I. (2022) »Female Politicians as Climate Fools: Intertextual and Multimodal Constructions of Misogyny Disguised as Humor in Political Communication», *Political Psychology*, 44 (1), ss. 3–20. <https://doi.org/10.1111/pops.12814>.
- Pew Research Center (2009) *Most Like It Hot*. Tillgänglig online på: <https://www.pewresearch.org/social-trends/2009/03/18/most-like-it-hot/>.
- PIHKALA, P., CANTELL, H., JYLHÄ, K. M., LYYTIMÄKI, J., PALONIEMI, R., PULKKA, A. & RATINEN, I. (2020) »Ahdistuksen vai innostuksen ilmasto? Ilmastoviestinnän ja -kasvatuksen keinoja ilmastoahdistuksesta selviytymiseen», i: E. Pekkarinen & T. Tuukkanen (red.), *Lapsen oikeudet ja maapallon tulevaisuus, finländska barnobudsmannens publikationer 2020:4*.
- PIHKALA, P., SANGERVO, J. & JYLHÄ, K. M. (2022) »Nuorten ilmastoahdistus ja ympäristötunteet», i: T. Kiilakoski (red.), *Kestävää tekoa. Nuorisobarometri 2021*, 95–116. Finlands undervisnings- och kulturministerium: statens ungdomsråd, ungdomsforsknings-sällskapet, ungdomsforskningsnätverket.
- PLANT, E. A., HYDE, J. S., KELTNER, D. & DEVINE, P. G. (2000) »The Gender Stereotyping of Emotions», *Psychology of Women Quarterly*, 24 (1), ss. 81–92. <https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.2000.tb01024.x>.
- ROBERTS, R. (1988) »What an Emotion Is: A Sketch», *Philosophical Review*, 97 (2), ss. 183–209. <http://doi.org/10.2307/2185261>.
- SANGERVO, J., JYLHÄ, K. M. & PIHKALA, P. (2022) »Climate Anxiety: Conceptual Considerations, and Connections with Climate Hope and Action», *Global Environmental Change*, 76 (12). <http://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2022.102569>.
- SHIPLEY, N. & VAN RIPER, C. J. (2022) »Pride and Guilt Predict Pro-Environmental Behavior: A Meta-Analysis of Correlational and Experimental Evidence», *Journal of Environmental Psychology*, 79 (1), artikel 101753. <http://doi.org/10.1016/j.jenvp.2021.101753>.

- SCHLOSBERG, D. (2013). »Theorising Environmental Justice: The Expanding Sphere of a Discourse», *Environmental Politics*, 22 (1), ss. 37–55. <https://doi.org/10.1080/09644016.2013.755387>.
- SNYDER, C. R., RAND, K. L., KING, E. A., FELDMAN, D. B. & WOODWARD, J. T. (2002) »False Hope», *Journal of Clinical Psychology*, 58 (9), ss. 1003–1022. <https://doi.org/10.1002/jclp.10096>.
- STANLEY, S., HOGG, T. L., LEVINSON, Z. & WALKER, I. (2021) »From Anger to Action: Differential Impacts of Eco-Anxiety, Eco-Depression, and Eco-Anger on Climate Action and Wellbeing», *The Journal of Climate Change and Health*, 1. <https://doi.org/10.1016/j.joclim.2021.100003>.
- SRINIVASAN, A. (2018) »The Aptness of Anger», *The Journal of Political Philosophy*, 26 (2), ss. 123–144. <https://doi.org/10.1111/jopp.12130>.
- SOLOMON, R. C. (1976) *The Passions*. Anchor Press/Doubleday.
- Svenska Dagbladet (2020) »Hur länge kallar vi hettan för »fint väder?»», skriven av Peter Alestig. Tillgänglig online på: <https://www.svd.se/na8Q15/hur-lange-kallar-vi-hettan-for-fint-vader>.
- TANGNEY, J. P., WAGNER, P., FLETCHER, R. & GRAMZOW, R. (1992) »Shamed into Anger? The Relation of Shame and Guilt to Anger and Self-Reported Aggression», *Journal of Personality and Social Psychology*, 62 (4), ss. 669–675. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.62.4.669>.
- TANGNEY, J. P., STUEWIG, J. & MASHEK, D. J. (2007) »Moral Emotions and Moral Behavior», *Annual Review of Psychology*, 58, ss. 345–372. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.56.091103.070145>.
- TOIVONEN, H. (2022) »Themes of Climate Change Agency: A Qualitative Study on How People Construct Agency in Relation to Climate Change», *Humanities and Social Sciences Communications*, 9 (1), artikel 102. <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01111-w>.
- VAN DER LUGT, M. (2021) »Dark Matters: Pessimism and the Problem of Suffering», Princeton University Press. <https://doi.org/10.1080/09608788.2022.2137460>.
- VERPLANKEN, B. & ROY, D. (2013) »My Worries Are Rational, Climate Change Is Not: Habitual Ecological Worrying Is an Adaptive Response», *PLoS ONE*, 8 (9), ss. 1–6. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0074708>.
- WULLENKORD, M., TRÖGER, J., HAMANN, K. R., LOY, L. & REESE, G. (2021) »Anxiety and Climate Change: A Validation of the Climate Anxiety Scale in a German-Speaking Quota Sample and an Investigation of Psychological Correlates», *Climatic Change*, 168, artikel 20. <https://doi.org/10.1007/s10584-021-03234-6>.
- WOLRATH SÖDERBERG, M. & WORMBS, N. (2019) *Grounded: Beyond flygskam*. European Liberal Forum & Fores.